

A magyar CD-ROM-kiadás első éve¹

Hazánkban 1990 decemberében jelent meg az első CD-ROM-kiadvány, majd a kezdeti ismerkedési évek után hatalmas lendületet vett a lézerlemezek kiadása. A következőkben most az első évek kiadási adatai mellett néhány további érdekes kérdéssel: a világ CD-ROM-kiadásának tendenciáival és szerzői jogi kérdésekkel is foglalkozunk.

„Minden dolgok mértéke az ember,”
(Protagoras²)

Ezzel az idézettel látszólag – időben legalábbis – messziről indítom a gondolatmenetet, de szeretném az olvasókkal is megosztani mindazt, ami írás közben eszembe jutott.

Mi a tudás: a boldogság eszköze, vagy áru?

Protagorasz idézete a „dicsőséges reneszánsz” egyik fénypontja, az 1400-as évek elején kivirágzó firenzei köztársaság vezéreszméje volt. *Kenneth Clark* szerint „A köztársaságnak ... a sorsát harminc éven át egy olyan embercsoport irányította, amelynél intelligensebb soha még demokratikus módon nem jutott hatalomra”.³ Ebben a korban az ember önbizalma határtalan volt, hitt önmagában, eszében, értelmében, emlékezetében, a közöségben, az életet a maga javára fordító erejében. (Hogy ez a látszólag fölemelő eszme miként fordult át – leginkább talán Descartes-nak köszönhetően – az embert a világ urává, a természet birtokosává tevő, a nem fehér bőréket rabszolgává alázó, a nőket az emberi jogokra méltatlannak tartó, a humanizmus álcája mögött az ember állítólagos felsőbbrendűsége okán a legnagyobb gyalázatokat is megengedő eszmerendszerré, ez már egy másik gondolatsor.⁴)

A reneszánsz korban a tudást a boldogság eszközének tartották, a felvilágosodás korában olyan erőnek, amely a tudatlansággal együtt a nyomort is legyőzi. Újabban a tudás áruként lép fel a szabad piacon, amelyhez ugyanolyan vagy hasonló érdekek fűződnek, mint a magántulajdonhoz. A magántulajdont védeni kell a külső veszélyek ellen: el lehet birtokolni, sőt *bitorolni* a tudást is. A régi eszmények visszfénye azonban – bár ellentmondást hordozva – ma is feltűnik: a szerzői jogot a tulajdonosi jog analógiájára megalkotó szemlélet a további haszonszerzést gátolni, de a *méltányos használat* jogát biztosítani kívánja (az egyedi fel-

használás, tudományos-oktatási célú használat stb. esetében).

A méltányos használat színterei a könyvtárak. Tulajdonképpen a közkönyvtárak is annak a XVIII. századnak az örökségét jelentik, amely a felvilágosodás fentebb már idézett eszméjét testesítette meg: a tudás terjesztésével nemcsak a nyomort, de a társadalmi igazságtalanságot is le lehet győzni.⁵

Témánk szempontjából az egyik legjelentősebb kérdés: mi kerül be a könyvtárakba, mit lehet aztán méltányos használatra bocsátani? Az ember azt gondolná: minden *Mű* azzal a céllal születik, hogy minél többen *megismerjék* – ehelyett azonban inkább azt a célt látom érvényesülni, hogy minél többen *megvegyék*. Tisztelet a nagyon kevés kivételnek⁶, a ma CD-ROM-terméket kiadó hazai cégek egyáltalán nem tesznek eleget a saját és a felhasználók érdekét szolgáló előírásnak, ti. hogy minden elektronikus hordozón publikált alkotásból három példányt használatra, illetve megőrzésre át kell adni a nemzeti könyvtárnak. Hogy ez miért fontos? Ennek érzékeltetésére engedjenek meg egy kis kitérőt.

¹ Elhangzott a 2. Multimédia Konferencián 1995. június 10-én.

² The Oxford dictionary of quotations. London, Oxford Univ. Press, 1968. p. 402.

³ Kenneth, C.: Nézeteim a civilizációról. Bp. Gondolat, 1985. p. 103.

⁴ Akit e közbevetés témája érdekel, szívesen ajánlom figyelmébe *Luc Ferry*: Új rend: az ökológia című, nagy feltűnést keltő könyvét. (Megjelent az Európa Kiadó Mérleg sorozatában, 1994-ben.)

⁵ Bennett, S.: Szerzői jog és innováció az elektronikus kiadói tevékenységben. = TMT, 42. köt. 5-6. sz. 1995. p. 232-234.

⁶ Megérdemlik, hogy megemlítsük őket: az Aula Kiadó, a Com-Ser, az azóta már megszűnt Tudorg, az Országgyűlési Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum.

Amikor úgy látszott, az emberiség belefutott saját információs túltermelésébe, jobb híján azt a megoldást találták ki az elképesztő mennyiségű dokumentum kezelésére, hogy minden állam felelős saját nemzeti impresszumának feldolgozásáért. Ha ezt a tevékenységet minden ország ellátja, a munka eredményeül létrejövő *nemzeti bibliográfiák* egymáshoz illesztve az egész világ szellemi produktumait lefedik. Ha ez megtörtént, az egységes szabványokra épülő, immár átfogó rendszer biztosítani tudja az egyik legalapvetőbb *emberi jogot*, az *információhoz jutás jogát*.

Ez az egymást kiegészítő két világprogram – tehát a bibliográfiai számbavétel, illetve a publikációk rendelkezésre bocsátása – a nyomtatott dokumentumok tekintetében úgy-ahogy megvalósul (persze mindig vannak olyan botcsinálta kiadók, akik azt hiszik, nyernek azon, ha megspórolják néhány át nem adott köteles példány árát). Igazán azokkal a dokumentumtípusokkal és ezek előállítóival van gond, akik mindenfajta kiadói gyakorlatot nélkülözve lépnek elő hirtelen – mondjuk a CD-ROM-kiadás porondjára. (Jellemző módon a két legnagyobb hazai CD-ROM-kiadó cég negligálja teljes mértékben a kötelező érvényű előírások betartását.)

Mire jó a dokumentáció?

Álljon itt ez a kérdés megválaszolatlanul, hátha a későbbiekből kiderül, mégiscsak szükség van a regisztrációra: egy katalógusra, egy adatbázisra vagy valami hasonlóra.

Egy karriertörténet első öt éve – avagy a magyar CD-ROM-kiadványok diszkográfiája

Az *Új Alaplap* szerkesztőségének felkérésére összeállítottam a magyar CD-ROM-ok diszkográfiáját.⁷ Saját gyűjtésből 70 címről sikerült információt szerezniem – ezzel szemben csak a VTCD 87 címet gyártott,⁸ és tudjuk, hogy több cég Ausztriában sokszorosítja a lemezeket (amelyek közül nagyon sok szerepel az általam összegyűjtött 70 CD között). Mi a gond? – kérdezhetnék, „csak” össze kell gyűjteni a hiányzó adatokat is. Igen ám, de milyen adatok hiányoznak? Feltételezésem szerint a VTCD által gyártott lemezek között a periodikusan megjelenő kiadványok mindannyiszor szerepelnek, ahányszor előállítottak egy-egy számot, tehát a havonta megjelenő jogi adatbázis például tizenkétszer vették számításba. Itt már a gyakorlat igazolja, hogy csak az egységes feldolgozási elveken alapuló adatgyűjtés összevethető:

az időszakonként megjelenő, periodikus kiadványokat csak egyszer regisztráljuk. Továbbá: a könyvtáros szakma már régen tudja, hogy csak akkor tud korrekt adatfelvételt készíteni, ha a kezében van a leírásra váró dokumentum. Ettől az elvtől az elérendő teljesség kedvéért most eltértem: az említett diszkográfiába nemcsak azokat a CD-ROM-termékeket vettem föl, amelyek a kezemben voltak, hanem másoktól is vettem át adatokat – ennek nyilvánvaló következménye lesz, hogy sok leírás szorul majd kiegészítésre, javításra.

Még további gondom is van a magyar CD-ROM-kiadványokkal: a legritkább esetben találunk egyező adatokat a lemezen, illetve a nyitó képernyőn, holott a bibliográfiai leírásnak ezek lennének az elsődleges forrásai. A legtöbb adat általában a lemezbortón van, ezek viszont a legritkább esetben egyeznek a CD-n lévővel.

Visszatérve a Székesfehérvárról kapott adatokhoz.

1. táblázat
A VTCD-nél folyó és a nemzetközi CD-gyártás adatai 1990–1995 között

Év	A VTCD-nél gyártott cím	A VTCD-nél gyártott példány	A világon gyártott példány/millió
1990	2	1 000	10
1991	3	1 000	20
1992	2	1 000	30
1993	10	15 000	100
1994	50	40 000	250
1995.V.31-ig	20	80 000	400*

*Egész évre extrapolált adat.⁹

A VTCD adatait az 1. és 2. ábra szemlélteti, közülük a magyar CD-k példányszámgörbéje különösen figyelemreméltó.

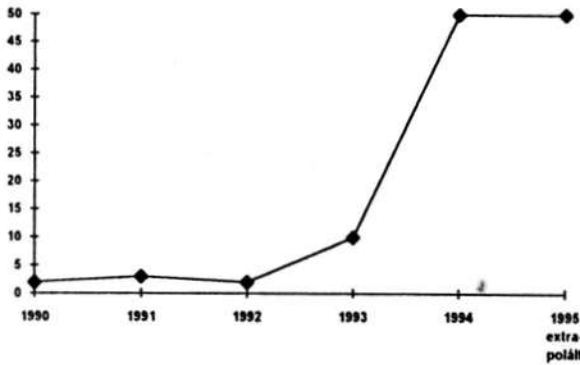
Érdekes lehet, hány szöveges, illetve multimedia CD-ROM-terméket gyártanak nálunk – ezt a 3. ábráról olvashatjuk le.

Az új szöveges adatbázisok száma – úgy látszik – „beállt” évi 5–10 közé, ugyanakkor ezek közé tartoznak a havi frissítésű jogszabálygyűjtemények, és a félévente-évente felújított könyvtári bibliográfiák. A multimedia CD-k száma viszont hirtelen megugrott, és a fejlesztők terveinek ismeretében feltételezhető, hogy az év első 5 hónapjának adataiból képzett extrapolált adatot a valóság felülmúlja 1995 végére.

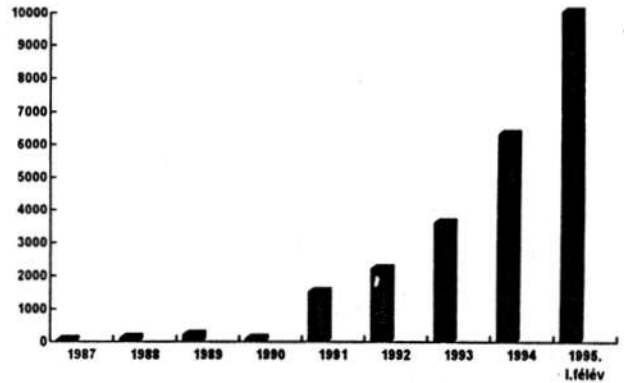
⁷ Új Alaplap, 1995. 6. sz. p. 16–17.

⁸ Baráth István igazgató közlése.

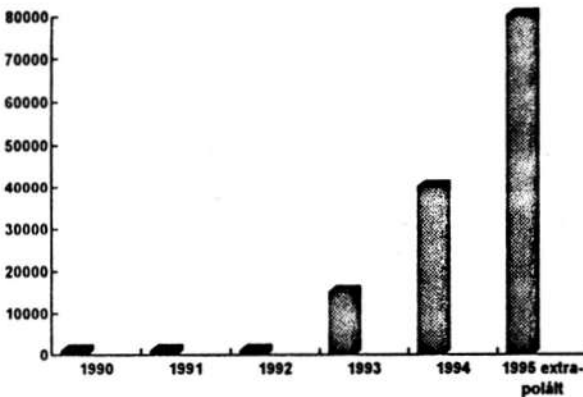
⁹ Az International Federation of Photographic Industry adatsorát szintén Baráth István bocsátotta rendelkezésemre.

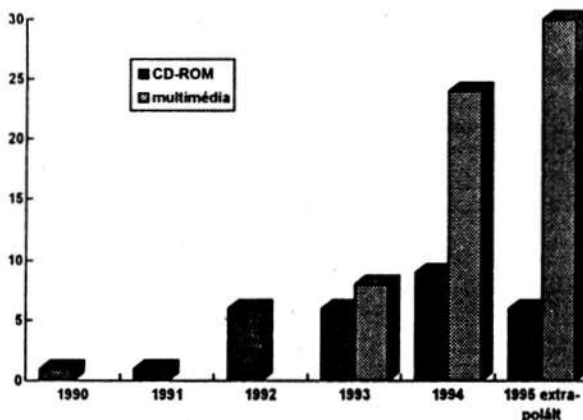
1. ábra A hazai előállítású CD-ROM-kiadványok számának alakulása

4. ábra A regisztrált CD-ROM-termékek száma (1987-1995) a TFPL Publishing adatai alapján

2. ábra A hazai előállítású CD-ROM-kiadványok példányszámának alakulása

3. ábra Az új hazai szöveges és multimédia CD-ROM-kiadványok száma (1990-1995)

Ha a TFPL által publikált görbét (4. ábra) összevetjük az új hazai CD-ROM-kiadványok számával, látható, hogy a görbe íve hasonlóan meredekre fordul 1993 után.

Tendenciák a világ CD-ROM-kiadásában

A TFPL Publishing a kezdetek, 1986 óta adja ki évente (újabbán már félévente) a *CD-ROM Directory* című kiadványt. Az adatgyűjtést a szerkesztőség végzi oly módon, hogy számos helyre (köztük a korábbi adatszolgáltatókhoz) kérdőíveket küld ki, amelyeket aztán az érintettek vagy vissza-küldenek, vagy sem. Sajnos, tapasztalataim szerint ránk inkább ez utóbbi jellemző, és jó okom van feltételezni, hogy a legtöbb hazai CD-ROM-kiadó nem is tud erről a vállalkozásról. Így fordulhatott elő, hogy amikor 1993-ban csak az én tudomásom szerint már tíz CD-ROM-kiadványt adtak ki Magyarországon, a TFPL címtárába mindössze négyet jelentettek be.

A csaknem tíz éve folyó adatgyűjtés kiválóan alkalmas az időbeli változások vizsgálatára. Sajnos, az 1994 őszi publikált legújabb elemzés nincs meg folyóiratban (az 1993-as adatok is csak egy folyóiratban publikált konferencia-előadásnak köszönhetően jutottak el hozzánk), de a másfél évvel ezelőtti adatokat is érdemes szemügyre venni.¹⁰

2. táblázat
A TFPL által regisztrált változások típusok szerint

Adatbázistípus	1992	1993
Teljes szövegű	46%	43%
Képi	28%	27%
Bibliográfiai	25%	21%
Multimédia	19%	25%
Számítógépes program	7%	7%

¹⁰ Lawes, A.: Trends in the CD-ROM industry and how they will change: the work of the information professional. = INSTEL, 28. köt. 1994. p.337-347.

A számsorból látható, hogy számos lemez több kategóriába is besoroltak. Szembetűnő a multimédia előretörése – a többiek kismértékű csökkenése árán.

3. táblázat

A TFPL által regisztrált nyelvi változások

Nyelv	1992	1993
Angol	63%	71%
Francia	8%	7%
Német	8%	7%
Japán	6%	6%
Spanyol	5%	6%

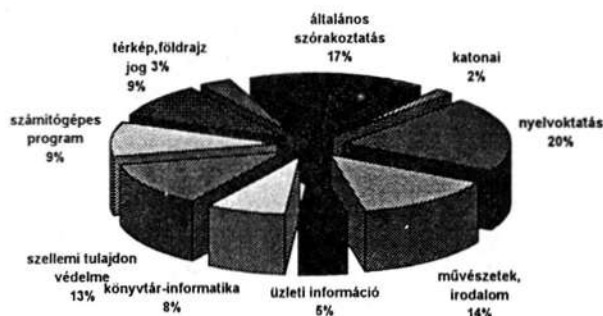
Azt hiszem, minden várakozásunkat felülmúlja az angol nyelv vezető szerepe, és főként szignifikáns növekedése. A magyar nyelv az 1992-es három, és 1993-as négy regisztrált lemezével a 18. helyen áll.

A CD-ROM-kiadványok tartalmának vizsgálata során hasonlóságot és különbséget egyaránt felfedezhetünk a hazai és a világgiazi termékek között. Az 5. ábra saját gyűjtésemet (hazai), a 6. ábra a TFPL (nemzetközi) adatait tükrözi. A művészetek és irodalom, valamint a katonai témájú adatbázisok részaránya megegyezik. Kismértékben tér el a jog, a könyvtár-informatika, a számítógépes programok és az általános szórakoztatás százalékos aránya. Azt hiszem, külön magyarázatot nem kell fűzni a nyelvoktatás (magyar: 20%, világ: 8%) és az üzleti információ (ittthon 5%, a világban 18%) jelentős eltérésehez. A szellemi tulajdon védelme tárgykorban kiadott meglepően sok hazai CD-ROM (18% a világ 1%-áéhoz képest) az ARCANUM cég e téren Európa-szerte elismert tevékenységének köszönhető.

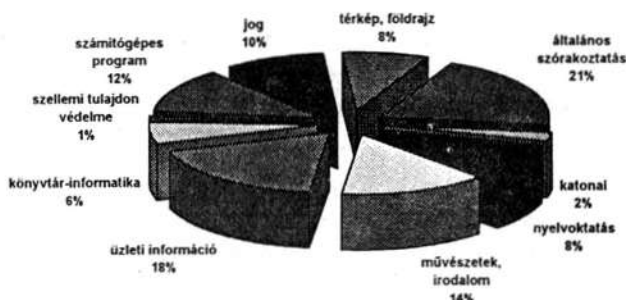
Ki áll följebb a folyóban? avagy: a szerzői jog mint a tulajdonosi érdek és a szabad társadalom eszményének ütközőpontja

A szerzői jog érdekérvényesítésére jellemző szellemes címet a *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* egyik tanulmányából kölcsönöztem.¹¹ A kérdés jelentősége újabban nagymértékben növekedett: csak a TMT-nek e számában négy tanulmány is a szerzői joggal foglalkozik. Különösen az összetett szerkezetű, sok művet feldolgozó multimédia adatbázisok vetnek föl számos régi és új kérdést e tárgykorban.

Sokat lehetne arról beszélni, milyen nehézségekkel kell szembenéznie egy multimédia CD-ROM-mű kiadójának, ha nem csak újonnan létrejövő szellemi termékeket kíván a lemezen publi-

5. ábra A magyar CD-ROM-kiadványok tematikus felosztása

6. ábra A világon publikált CD-ROM-kiadványok tematikus megoszlása a TFPL 1993-as adatai alapján

kálni. Nemcsak a szerzőktől, de a korábban már megjelent művek kiadótól is engedélyt kell kérnie, illetve adott esetben jogdíjat fizetnie. E bonyolult, de jól ismert kérdés helyett most egy másik vonatkozásról szöveg, mégpedig arról, amely a jogdíjfizetésnél sokkal több embert érint.

A szerzői jog tulajdonképpen egy kereskedelmi szabályozórendszer, amely az információ létrehozói számára korlátozott törvényes monopóliumot nyújt az információ publikálására. A korlátozást éppen az a kikötés jelenti, hogy a könyvtárakban biztosítani kell a méltányos használat (fair use) jogát.¹² Sajnos, ma még a CD-ROM-termékek tekintetében ezt a jogot a magyar olvasók nemigen gyakorolhatják: alig jutnak el CD-k a könyvtárakba. Ha tehetném, arra biztatnék mindenkit, találják meg a módját, hogy minél több hazai kiadású CD-ROM-mű kerüljön a könyvtárakba.

A szerzői jog és a könyvtárak vonatkozásában feltétlenül beszélni kell a másolásról is. A nyomtatott dokumentumok terén is óriási gondot jelent a másológépek elterjedésével a szerzői jogot (illetve főként ennek az üzleti oldalát) gyakorlatilag sem-

¹¹ Bradley, C.: A szerzői jog: a kiadó és a használat viszonya, avagy ki áll följebb a folyóban. = TMT, 42. köt. 5-6. sz. 1995. p. 198-203. (A fordítói lelemény Papp Istvánt dicséri.)

¹² Bennett, i.m.

mibe vevő szokás, amely szerint az oktatási-kutatási célú felhasználás ürügye mögé bújva boldog-boldogtalannak készültek másolatok. Ezt még valahogy el is tűrték a szerzők és a kiadók is, bár jó néhány kezdeményezés elindult már, amely minden egyes másolatért jogdíjat kíván fizetni a szerzőnek. (Az Európai Közösség berkein belül külön programok is alakultak e kérdés megoldására, ilyen például a TULIP – The University Licensing Program –, a CITED stb.)¹³

Teljesen megváltozott azonban a helyzet az elektronikus dokumentumok „megjelenése” óta. Függetlenül attól, hogy hálózaton vagy lokális gépen férhető hozzá egy szellemi termék (lett legyen irodalmi mű, hangfelvétel, kép vagy tanulmány) digitalizált formában, a további felhasználást oly mértékben megkönnyíti a korábbi digitalizálás, hogy sokan korlátlan felhasználásra való felszólításként élik meg ezt a tényt. Természetesen az Internet-filozófia is ezt a tendenciát erősítette: mindenki előtt ismeretes az a törekvés, hogy ott igyekeznek mindent ingyen hozzáférhetővé tenni. (Bár azt már szeretjük elfelejteni, hogy csak egy zárt kör: az oktatók-kutatók-hallgatók ún. akadémiai közössége számára.) Amióta azonban kereskedelmi cégeken keresztül bárki hozzáférhet az Internethez, olyan emberek is könnyűszerrel hozzájutnak mások szellemi termékeihez, akik nem feltétlenül tisztességtelenek: lehet, hogy egyszerűen nem ismerik az irodalmi hivatkozásra vonatkozó előírásokat. Az elektronikus publikálás oly mértékben megbontotta az egyensúlyt a jogosulatlan használó számára, hogy egészen biztos: a jövőben a szerzők érdekei fognak erősödni.

Ezt a tendenciát erősíti a kiadók agresszív föllépése: ha módjukban áll(na), még a másolást is megtiltják (megtiltanák) – de ekkor hogyan hasznosul a tudás?¹⁴ Ugyanakkor a kiadó hagyományos partnerének, a könyvtárnak a szerepe is átértékelődik: amit nem birtokol, azt nem is kell megőriznie. A gyűjteményében meglévő dokumentumokat illetően még bizonyos felelősséget rá lehetett ruházni a könyvtárra: végső soron a könyvtárnak kellett gondoskodnia arról, hogy a másolatok csak az indokolt példányszámban, és csakis oktatási-kutatási céllal készüljenek. Az elektronikus publikációkra vonatkoztatva ugyanezt már botorság volna elvárni tőlük.

Ma már világosan kirajzolódik a tendencia: minden, a hálózatról folytatott másolásért előbb-utóbb fizetni kell (akinek netán kétélyei volnának a díjfizetés technikai kivitelezhetőségét illetően, annak csak a telefontársaságok impulzusszámfalási gyakorlatát ajánlom figyelmébe). Sokan – és joggal – berzenkednek e megoldás ellen, mondván, hogy az innováció, a fejlődés, a társadalmi haladás gátjává válik, ha pénzt kérnek az elektronikus publikációk újbóli felhasználásáért, de sajnos, tudomásul kell venni: a tisztesség ma hiánycikk. Márpedig hiánycikkre nem lehet a társadalmat építeni.

Beérkezett: 1995. VIII. 9-én.

¹³ Lefebvre, L.: A kiadó szervezetek multimédia- és copyrightproblémái az elektronikus publikálás korszakában. = TMT, 42. köt. 5-6. sz. 1995. p. 193-197.

¹⁴ Cornish, G. P.: Copyright issues related to electronic media. = INSTEL, 28. köt. 1994. p. 314-319.

PÁLYÁZAT

A *British Council a Magyar Könyvtárosok Egyesülete* közreműködésével pályázatot hirdet egy 1996. február 18-tól március 1-jéig tartó angliai tanulmányútra 9 fő részére. A tanulmányút magában foglal egy egyhetes könyvtári menedzsment kurzust a norwichi *University of East Anglia*-n és egy egyhetes könyvtárlátogatási programot *Dublinban*. A pályázat alapfeltétele az angol nyelv aktív használata. Pályázhatnak gyakorló könyvtárosok, tájékoztató szakemberek és végzős könyvtároshallgatók.

A részletes pályázati feltételeket és a jelentkezési űrlapokat november 13-tól lehet beszerezni a Magyar Könyvtárosok Egyesülete titkárságán (1054 Budapest, Hold u. 6. I. 106. Tel.: 111-8634).

Az angol nyelvű pályázat benyújtásának határideje: **1995. december 15.** A pályázatokat egy bizottság bírálja el, a személyes beszélgetések időpontjáról a pályázók értesítést kapnak.

Nem csak a név változott

Először a DAT-konferencia 6. szekciójában (1995. november 8-án) mutatkozott be a nyilvánosság előtt új néven a korábban *Oracle Libraries* néven ismertté vált integrált könyvtári rendszer, amely immár a jóval könnyebben kimondható **OLIB** névre hallgat. Természetesen nemcsak a név változott, hanem a tartalom is. Az új modulok közül a World View OPAC és a WWW OPAC nevének azok, amelyek elsősorban újdonságnak számítanak a könyvtári rendszereknél. A World View OPAC az OLIB Windows modulja, amely a felhasználó PC-jén kliensként vállalja át azokat a funkciókat, amelyekhez nem szükséges a szerver erőforrásait lekötöni, míg a WWW OPAC egyesíti az intelligens kliens-szerver párbeszédet és a relációs adatbázis-kezelés előnyét a WWW hipertext technológiájának egyszerűségével.